Мустафа КАЛКАН

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ, КАЗАК УРУУЛАРЫНЫН КООМДУК АБАЛЫ

Орто кылымдагы Борбордук Азияда жашаган түрк тилдүү калктардын саясий жана социалдык абалын изилдөө жана калыбына келтирүү маселеси бүгүнкү тарых илиминин актуалдуу проблемаларынын бири. Бул мезгил тарыхый жактан алганда, аскердик күчтөрдүн өнүккөн, коомдук кыймылдардын дайыма алмашып турган доору болуп саналат. Көчмөн калктардын жашоо образдарында кескин өзгөрүүлөрдүн башталышы, айдың талааларда көчмөнчүлүк менен алектенген уруулардын отурукташкан элдер ортосундагы өз ара байланышы, алардын бара—бара отурукташа баштаган мезгили да орто кылымга дал келет. Отурукташуу жана кээ бир уруулардын батышка көздөй көчү, отурукташкан маданият менен байланышы көчмөндөрдүн жашоо шартынын өзгөрүшүнө түрткү болгон. Отурукташкан калктар менен саясий жана социалдык байланыштарга карабастан, түрк урууларынын басымдуу бөлүгү учу кыйры жок тоо талааларда кылымдардан бери келаткан көчмөнчүлүктү кесип кылып, аны мыкты өздөштүргөн. Ошондуктан алар отурукташкан маданиятка кирбей, мурдагы турмушунан, көнгөн адаттарынан баш тартышкан эмес. Анткен менен алар орто кылымда отурукташкан калктар менен активдүү жуурулушууну башынан кечиришти.

Көчмөнчүлүктөн отурукташкан маданиятка өтүүдө натуралдык чарбадан соодага өтүп, мындай коомдук өзгөрүүлөр орто кылымдын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Ар бир чарбалык маданий тип (жер иштетүү, малчылык, соода жана башка) мезгил өткөн сайын социалдык жактан өзүнө тийиштүү өзгөчөлүктөрү жаратат. Көчмөндөрдүн жашоо образдары узак убакыт бою отурукташкан маданияттар тарабынан бир маданият катары кабыл алынбашы 19—к. аягы, 20—кылымдын башынан тарта маданият тарыхынын калыптануусу менен жокко чыгарылган. Көчмөн уруулардын коомдук жашоо образына отурукташуу кирип, үй—бүлө укугу, соода алакасы белгилүү мыйзамдардын чегинде болушу, жазалоо мыйзам алкагына келтирилип, жазалоо жолу тийиштүү өзгөчөлүктөрү менен калыпка салынып, төрө социалдык кызматы маданий укукту колдоочу өзгөчөлүктөргө ээ экендиги кылымдар өткөндөн кийин гана билинип отурат.

Теги түрк жана түрк тилдүү этностор же болбосо кийинчерээк түрктөшкөн уруулардын көчмөнчүлүк жашоо образында социалдык калыптануу тартиптери жалпы жонунан окшош болгон. Бирок ар бир уруунун жашаган чөлкөмүнө жараша элдер менен байланыш деңгээлине ылайык, социалдык менталитеттин өзгөчөлүгү сакталып, өзүнчө бир маданий мазмунга келтирилген. Түрк калктарынын отурукташуу маданиятын өздөштүргөн уруулар үйлөрүнүн ичине чатыр куруууга чейин барышкан. Мындан биз алардын улам мурдагы жашоо образдарынан алыстай баштаганын байкайбыз. Мезгил өткөн сайын доор талабы жашоо образды артта калтырууга түрткү берген. Шаардык жашоо көчмөндөрдүн үрп—адаты, салт санаасы менен турмуш—тиричилигине ылайыкталган эмес. Ошентсе да эски жашоолорун уйгур салтында кездешкендей жайкысын жайлоого чыгышкан. Ушундай жол менен көчмөндөр эски салтын эскерип, эркин турмушту эстен чыгарбоого аракет жасашкан.

Казактар кылымдар бою көчмөнчүлүк менен алектенишкен, улуттук тили, үрп—адаты, аң сезими, күнүмдүк жашоо образы, тамак аштарында кыргыздарга эң жакын калк. Алардын бүгүнкү рухий дүйнөсүндө, социалдык аң сезиминде, материалдык маданиятында, этнографиялык белгилеринде, адабиятында, улуттук маданиятында, үрп—адатында, кол өнөрчүлүк, узчулук өнөрүндөгү окшоштуктар ачык көрүнүп турат.

Көчмөндөрдүн жашоо образын терең изилдеш үчүн алардын коомдук калыптанышына жергиликтүү маданияттардын тийгизген таасири жана башкаруу салты менен эл ортосундагы мамилени териштирбей туруп көчмөнчүлүктү анализ мүмкүн эмес. Көчмөндөрдүн жашоо образындагы эң негизги өзгөчөлүктүн бири коомдук калыптануусу болуп саналат[1]. Көчмөндөрдүн жашоосунда үй—бүлө баштапкы социалдык бирдик болгон. Ал мамлекеттик түзүлүштүн негизин аныктаган кичинекей түзүлүштөн куралган. Коомдук тартиптин мындай күчү чыгыш ой пикиринин мамлекеттик түзүлүшүнө болгон айрыкча бир мамилени жараткан. Үй—бүлөдөн кийинки социалдык катмар, үй—

[1] Ögel Bahaeeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1988, s. 207.

бүлөлөрдүн биригүүсүнөн уюшулган уруу болгон.

Кыргыз—казак урууларында туугандык үй—бүлөлөрдүн бир жерге топтолуусунан айыл деген ат менен билинген социалдык топ калыптанган. Андан урук пайда болгон. Уруулардын ичинде өздөрүнө тийиштүү бир түзүлүш көрсөткөн дагы бир башка социалдык топ «оба» деген ат аталыштагы белгилүү. Бул ат бир атадан тараган 2—15 чакты үй—бүлөнү түзгөн коом үчүн колдонулат. Казактарда анын сандык айырмасы бар[2]. Кыргыз айылдарында ашар, жайыттарды бөлүштүрүү, маселелерди биргелешип чечүү жана белгилүү бир аймакта малдарды жаюу сыяктуу себептер үй—бүлөлөрдүн топтолуп жашоосуна түрткү болгон. Айылдык иерархиялык мамилелер жана белгилүү социалдык нормалар тартиптин курулушуна түрткү берген[3]. Уруктардын топтолуусу уруулук бирикмени жараткан. Уруу деген ат менен белгилүү болгон, уруулардын биригүүсү менен калыптанган жана урууга тийиштүү болгон бул социалдык калыптануу уруунун колу түрүндө айтылып келет. Т. Жанузаковдун айтымында «Казак этнонимдеринин структурасы өтмүштө үч баскычтуу болгон жана ал уруу, урук, муун, уруктук бөлүм бөлүкчө» болуп саналат[4].

Казак жана кыргыздардын уруу менен уруктарынын сан жагынан айырмачылыктары бар. Бирок булар негизги окшоштуктарга таасир береалган эмес. Уруу түшүнүгү белгилүү бир атадан тараган жана ошол атасынын ысмын алып жүргөн адамдардын жалпы аты катары колдонулган. Мисалы, казактарда бир туугандык байланыштагы он чакты үй бүлө бир айыл, жети атадан тараган бир туугандардан турган бир нече айыл бир урук болуп саналат. 13 жана 15 атадан куралган урук бир урууну түзөт[5]. Айрым изилдөөчүлөр урууну көчмөндөрдүн эң күчтүү коомдук күчү катары караса, кээ бирлери элдин биримдигин ыдыраткан жана мамлекеттик түзүлүштү артка тарткан фактор катары эсептешет. Н. Ф. Ситняковскийдин айтымында көчмөндөрдүн байлыкты самаган, кыялдануулары жогорудагы социалдык калыптанууга түрткөн. Эгер көчмөндөр урууларга бөлүнбөй, ич ара салгылашпай бириге алышса кубаттуу бир күч пайда болмок[6].

Уруктун калыптануусунда белгилүү өзгөчөлүктөр бар. Ал көчмөндөрдүн этносторду ажыратуу жана этносторду бириктирүү сыяктуу көрүнүштү өз ичине камтыйт. Мисалы, убагы келген мезгилде урууда жети аталуу династия көз карандысыз болуп өзүлөрүнө ураан, мөөрлөрүн белгилеп кайрадан урук түзүлүшүндөгү бир социалдык топту түзүшөт[7]. Бирок алар эч качан өздөрүнүн тегин унутпай, кайсы уруудан бөлүнүп жаңы социалдык бирдик түзгөнү санжыра, оозеки чыгармачылыкта сактап келишкен. Бул өзгөчөлүк кийинки мезгилге тийиштүү орус булактарында ачык айтылат. Анда казактардын өздөрүн эч качан кыргыз дешпегени бул атты колдонгондорго таң калуу менен мамиле кылгандары байкалган. Орустар казактардын тышкы кебетесинин, тилинин, адеп— ахлак, үрп—адат жана жашоо образдарынын кыргыздарга абдан окшош экендигине карабастан кыргыз аталышын кабыл албагандарына анча маани беришпегени көрүнүп турат[8]. Кийин казактар менен кыргыздарды бири биринен айырмалоо жүрүп, санжыра маалыматтары менен таанышкан соң, маселе оң чечилген. Казак менен кыргыздарды урууга ажыратуудагы эң оңой жол санжыра экендигин байкагандар бул өзгөчөлүктү түшүндүрүүчү казак—кыргыздардагы санжыралардын варианттарын топтоого киришкен.

Кыргыз, казак урууларындагы урук түзүлүшүндө кээ бир айырмачылыктар бар. Негизинен казак санжырасында бир уруу тайпанын башчысы таанылган чоң бир баланы «тонду уул» бала катары алган. Буга карабастан ал эл ооз айтымын бир атанын балдары, бир киндиктен чыккан урпактар катары каралып, тууган байке түрүндө аталышкан[9]. Ушундай жол менен белгилүү болгон уруулар кыргыздар да казактарда да кездешет.

Айрым учурларда көчмөн үй—бүлөдө

---

[2]Казахи. Историко—этнографическое исследование. Алматы, 1995. — С. 121.
[3] Japarov A, Göçebe Kırgızların Oba (Avul) Teşkilatı, Türkler, C. XIX, A., 2002, s. 538-539.
[4] Жанузаков Т. Казак ономастикасынын очерктери этнонимдер.—А., 1982, 53—54—б.
[5] Аманжолов К., К. Рахметов. Түркі халықтарының тарихы. Алматы, 1997.- Т.II.- 160-б.
[6] Ситняковский Н. Ф. Фергана аймагынын чыгыш бөлүгүндө жашаган айрым кыргыз урууларынын тизмеси. // Изв. туркестанск отд. РГС.—Т., 1900. Т. II.—Вып. 1, 2.—97—б.
[7] Ақселеу Сейдімбек. Қазақ әлемі, Алматы, 1997.- 34-б.
[8] Ситняковский Н. Ф. Фергана аймагынын чыгыш бөлүгүндө жашаган айрым кыргыз урууларынын тизмеси. // Изв. туркестанск отд. РГС.—Т., 1900. Т. II.—Вып. 1, 2.—99—б.
[9] Бейсен байұлы Жарылкап. Қазақ шежіресі. А., 1994.- 77-78-б.

балдардын алмашылганы кездешет. Башка уруулардан келген же болбосо согушта колго түшкөн кулдар ал урууга сиңип, ортодо жаңы уруу пайда болгон. Казактардын оозеки жана жазма санжыраларында буга окшогон мисалдарды көрүүгө болот. Бул биринчиден, көчмөндөр жашаган тарыхынын өнүгүү агымындагы социалдык түзүлүшү таасиринен, экинчиден, туугандык байланыштын калыптанганын көрүүгө болот[10].

Уруунун пайда болушунда ар түрдүү факторлор бар. Бул тууралуу Абрамзон мындай деген: а) уруулардын бири–бири менен карым–катнашын жеткиликтүү камсыз кыла алган туруктуу территориянын болушу; б) баардык уруулар пайдалана билген жалпы бир тилдин болушу; в) чарба жүргүзүүнүн ар кандай формалары менен алака түзүү мүмкүнчүлүгү бар чарба системасынын калыптанышы; г) конкреттүү тарыхый абалда ар кандай уруулардын бирин экинчисине түрткөн жакындык жана тарыхый–маданий карым–катнаш процессинде пайда болгон маданий–турмуш тиричилик өзгөчөлүктөрүнүн жакындыгы; д) идеологиялык көз караштагы жана сыйынуу ишениминдеги жалпылык; е) Коңшулаш башка элдер жана уруулар менен байланыштын негизинде ал уруулардын тобун бир ынтымакка же конфедерацияга бириктирген саясий социалдык факторлор; ж) элди жаңы, кеңири этникалык жалпылыкта таанып билүү»[11].

Кээде бул урууга башка уруктан же уруулардан келип кошулуулар жүрүп, мындай учурда уруунун этникалык түзүлүшү бузулат. Л. Н. Гумилевдин оюу боюнча «... эгер мындай кошулуу көп санда болсо, ал этносту ичтен бузат. Этностун узак жашоо мезгилинде тарыхый конкреттүү шарттар бир нече жолу өзгөрөт, жана тескерисинче, өндүрүш жолунун бир түрү үстөмдүк кылып турган шартта этнос бытырап, бөлүнүп кете турганы (дивергенция) көп байкалат»[12]. Л. Н. Гумилев этникалык жактан өзгөрүү, бири бирине сиңүү, башка элге кошулуп кетүү процессин элдердин жашоо тарзына карап аныктаган. Ал бир мамлекеттеги калктардын бири бири менен аралашуу жолун төмөндөгүдөй баяндайт: а) бир жерде эриш–аркак жашаган калктар жаңылыктарды тез кабыл алышат. б) Ассимиляция. Бир калктын экинчи калкка маданий басым жасап, социалдык жактан өзүнө сиңиши. в) Метиздешүү. Эки калктын маданий өзгөчөлүктөрү, кыз алып кыз берүү менен бири бирине жакындашуу. г) Ассимиляцияга учурап, маданиятын унутуу менен үчүнчү этникалык группаны түзгөндөр. Булар бара бара жаңы бир калктын (топтун) пайда болушун жаратат. Мындай окуя өтө сейрек кездешип, муну кийинки муундардан байкаса болот[13]. Ири этникалык бирдик жер которуудан пайда болгон. Алар бара бара үрп–адатын жоготуп, социалдык абал начардап, бөтөн калк ичинде өздөрүндөй жер которуп, этностук белгисин жоготкон элдердей башка калктын атын алып жүргөндөр бар. Буга көп факторлор себеп болот. Мисалы, тегин, маданиятын билбеген жаңы муун, согуш аракеттеринен улам бөлүнүп жарылган. Элинен айрылган калктын социалдык статусу төмөн болгондуктан, жергиликтүү элдин астында калышкан. Мындан тышкары башка бир элдин ичинде жашап, этностук белгилерин сактап, каада–салтын унутпай келаткандар бар.

Феодалдык түзүлүштөгү уруулардын уюмдашуу аскердик бирдик катарында эмес, туугандык уруулук өзгөчөлүктөрүнө карата бөлүнгөн. Мындай уюмдашууну феодализм мезгилиндеги окуялардан улам ачык көрүүгө болот. Феодализм мезгилиндеги мындай биримдик аскер күчүнө таянган. Алар феодалга түздөн түз баш ийген менен айрым иштерди жарым жартылай болсо да өз алдынча аткарган[14]. Бирок мындай аракет каада салттарына жана айрым эрежелерге таянат. Уруу башчылары кол алдындагылардын өкүлү катарында ханга баш ийип, арыз–муңдарын билдирген. Алар хандын атынан бир канча урууну башкарып турган. Согуш мезгилинде аскер чыгарып, жада калса салыктын бир бөлүгүн ханга берүүгө милдеттүү болушкан. Хандын өзүнчө аскердик күчтөрү болгон. Бирок сан жагынан эң көп аскер тобун калк түзгөн жана айрым эрежелерди сактаган[15]. Уруу башчыларынын арасында бийликке талапкер да чыккан. Алардын айрымдары иш билгилиги менен уруулаштарына жакса,

---

[10] Сейдiмбек Ақселеу. Қазақ әлемi, А., 1997.- 34-35-б.

[11] Абрамзон. С. М. Кыргызздардын этногенетикалык жана тарыхый–маданий байланышы.// Кыргыздар. Бишкек, 1991.– Т. II.– 298–299–б.

[12] Гумилёв Л. Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү. (Кот: Т. Мүлкүбатов).Б., 1999.–55–б.

[13] Гумилёв Л. Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү. (Которгон: Т. Мүлкүбатов). Бишкек, 1999.– 96, 150–151–б.

[14] Kalkan M. Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri, İzmir, 1995, s. 28.

[15] Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в в.). М., 1958.–С. 35.

кээ бири калкты кыйнаган зулум болушкан. Орто кылымдагы айрым уруулардын башчылары ак сөөктөргө таянып, карапайым калкка[16] оор салыктарды салып, жер бөлүштүрүүдө калыстык кылбагандыктары белгилүү. Залимдик чегинен чыккан мезгилде ак сөөктөргө каршы көтөрүлүштөр болуп, алар көздөгөн максаттарына жеткени белгилүү. Кыргыз менен казактардын согушчан эл болушу карапайым калктын укуктарынын тебеленишине себеп болгон. Уруу башчыларынын колунда аскердик жана экономикалык бийлик топтолгону менен кыргыз урууларынын негизги күчүн малчылык менен алектенген «кара будундар» түзгөнү белгилүү. Кара будун «ак будун» согушу байыртадан келе жаткан карама каршылыктын белгиси. Руникалык жазуулардагы «кадаштар» жана «кара будун» түзүлүшүндөгү аттар бир мааниде болсо керек[17].

Кыргыз жана казактардын социалдык түзүлүш уруулук бөлүнүш менен чектелбей, андан башка майда бөлүнүүлөр болгон. Бирдей маанидеги система эки элде ар башкача аталышты кезигет. Кээде алардын саны жана бийлик башкаруу өзгөчөлүктөрү окшош болгондугу байкалат.

Казактарда социалдык түзүлүштү түшүндүргөн башка аталыштар кездешет. Алар кыргыздардандыкынан кескин айырмаланат. Байыркы казак санжыраларында «урук»тан башка «бай», «сан», «токум», «тек», «арыс» шекилдеги аталыштар бар. Казактар «токум» деп тегин, атасын айткан. «Тек» болсо «токум» маанисинде колдонулуп, теги жаман, теги жакын деп калк арасында айтылат. Түштүк-чыгыш казактар азыркы күнгө канаттуулардын жумурткасына «тукум» дешет. Казактар «ру-урук» деп аташып анын ордуна «бир тайпа» деген сөздү колдонушат. Тайпа термини арапча топ, бөлүм дегенди билдирет[18]. М. С. Мукановдун оюу боюнча казактардагы социалдык түзүлүш төмөндөгүчө: улус, эл, аймак, тайфа, коом, табака, уруу жана башкалар. Алардын кээ бир эл (ил), тайфа, урук (ру-урук) сөздөрү Казакстандын бардык аймактарда бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келет[19]. Көчмөн элдерге мүнөздүү келген уруулук түзүлүштүн сакталышына «жети атасын билүү» талабы себеп болуп, аны билбегендер белгилүү бир өлчөмдө жазаланган. Жети атасын санай албаган жигитке кыздын берилбеши бул салттын маанилүү экенин көрсөтүп турат. Санжыра боюнча жети атадан тышкары түпкү аталарын жана анын жашоо образын, эрдиктерин кийинки муундарга баяндоо кары картаңдардын милдети болгон.

Ар бир кызмат көчмөнчүлүк жашоо образына ылайыкталып социалдык мыйзамдарга таянат. Бул мыйзамдар кылымдар бою элдин жүрүм турумуна таасир этип, каада салтка айланган. Кыргыз жана казактарда жети атасынын атын атоодо окшоштуктар жана айырмачылыктар бар. Кыргыздарда эки атанын атынан сырткары калгандары окшош. жети ата: ата, чоң ата, баба, жото, кубар, жете, тек деп айтылат. Кээ бир санжыраларда ал ар башка аталышта берилет. Санжырачы Жаныбай уулу Сапарбай жети атаны: ата, чоң ата, баба, кубар, жото, жете, мушту деп жазат. Ал эми казактар болсо туугандык аталышты эне, бел бала, немере, шөбере, шөпшек, шөбелек, немене, жүрежат деп айтышат. Жети атаны: туажат, тумайжат, жекжат, журажат, каймана[20] деп аташат. Уруулардын теги жана колдонгон терминдерди жети ата аталыштарындагы ар кандай аталыш казактарда да кездешет.

Казактардын тегин таануу салтына ылайык жигиттин журту болот. Булар-агайын журт, нагашы журту, кайын журту. Бул үчөө тең куттуу журттар болгон[21]. Кыргыздарда да так ушундай салт сакталып, ал көчмөн элдин биримдигин түзүп, душмандарга каршы туруусун талап кылган. Бул коркунуч бир калктагы уруулар ичинде болгондуктан, алар бири бири менен кыз алып, кыз берүү, аскердик бирдик куруу менен коркунучту жокко чыгарышкан. Уруулар арасындагы туугандык байланышты түзүү максатында бири бири менен кыз алып кыз берип туугандык байланыш орнотулган. Үсөйүн Ажынын маалыматы боюнча кыргыздарда теги бир болгондордон бир канча кол, алардан бир

---

[16] Асфендиаров С. История казахстана. Алматы, 1993.-С. 114.

[17] Левшин Алексей. Кыргыз-кайсактар же кыргыз-казактар тууралуу тарыхый маалыматтар. // Кыргыздар. Бишкек, 1991.- Т. II.- 291-б.

[18] М□Œнов С□бит. Қàçàқ Қàóûì û. (ТарихтыŒ ж□не этнографиялыŒшолу). Алматы, 1995.-13-б.

[19] Вострав В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и население казахов, Алма-Ата,1968,38-б.; Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава зиргиз-казаков Большой Орды и каракиргизов// Живая Старина. СПб., 1894, Вып. III-IV.- 68-б.

[20] Ақселеу Тарақты. Балталы, бағаналы ел аман бол. Алматы, 1993.- 67-б.

[21] Êåí æåàõî åò □ëû Ñåéiò. □лттыŒ □дет-Š□рыпты□ бейм□лім 220 т›рі. Алматы, 1998.- 193-б.

канча орто кол, алардын кичүү колдор бөлүнүп чыккан. Теги бир адамдардын санынын көбөйүүсү менен уруулар пайда болгон. Уруулар топтолуп калкты пайда кылган[22]. Казак жана кыргыздар [23] лакап аттарынан башка, түрк салтына ылайык айбанаттардын аталыштарын колдонгондуктары белгилүү. Кыргыз жана казактардын социалдык түзүлүшүндө «баг» деген термин колдонулат. Баг бирдигине ар кандай кыштактар кирет жана алар санына жараша багдар жаралат.

Казактар тайпа сөзүн урук маанисинде колдонушат. Орто кылымдардагы Казакстан жөнүндөгү Чыгыш булактарында арапча тайпа сөзү чоң этникалык группа маанисинде колдонулган[24]. Уруулардын биригүүсү тайпа делет. Тайпалардын саясий бирдикте топтолушу улус калк деп аталат. Тайпа сөзү кийинчерээк урук маанисинде колдонула баштаган. Айрыкча кыпчак тили жана этникалык бирдиги таасирин тийгизген элдерде тайпа сөзү чоң социалдык топтор маанисинде колдонулган. Башкача айтканда ал бир канча чоң уруулардан куралып, этникалык бирдиктеги группалар маанисин берген.

Кыргыз менен казактардын географиялык аймагы жана аскердик түзүлүшү жагынан айырмачылыктар болгону менен социалдык куралышы окшош. Ушул жана тилдик өзгөчөлүктөрү, үрп—адаттарындагы жакындык, этникалык пайдубалын, менталитет жалпылыгы эки калктын бири бирине өтө жакын экенин айгинелейт.

АДАБИЯТТАР

1. Абрамзон С. М. Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1999.

2. Абрамзон. С. М. Кыргыздардын этногенетикалык жана тарыхый—маданий байланышы. // Кыргыздар. Б., 1991.— Т. II.

3. Ақселеу Сейдімбек. Қазақ әлемі, А., 1997.

4. Ақселеу Тарақты. Балталы, бағаналы ел аман бол. Алматы, 1993.

5. Аманжолов К., К. Рахметов. Түркі халықтарының тарихы. Алматы, 1997.— Т.II.

6. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава зиргиз—казаков Большой Орды и каракиргизов// Живая старина, СПб., 1894, Вып. III—IV.

7. Асфендиаров С. История казахстана. Алматы, 1993.

8. Бейсен байұлы Жарылкап. Қазақ шежүресү. Алматы, 1994.

9. Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и население казахов, А., 1968.

10. Жанузаков Т. Казак ономастикасынын очерктери этнонимдер. Алматы, 1982.

11. Japarov A, Göçebe Kırgızların Oba (Avul) Teşkilatı, Türkler, C. XIX, Ankara, 2002.

12. Гумилёв Л. Н. Этногенез жана жердин биочөйрөсү. (Кот: Т. Мүлкүбатов). Б., 1999.

13. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX вв.). М., 1958.

14. Kalkan M, Orta Asya Türk Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri, İzmir, 1995.

15. Казахи. Историко—этнографическое исследование. Алматы, 1995.

16.Êåí æåàõì åò ёëû Ñåéìò. ёëòòûŒ ääåò-Šðû ï òû áåéì ёëìì 220 ò›ði.Àëì àòû, 1998.

17. Левшин Алексей. Кыргыз—кайсактар же кыргыз—казактар тууралуу тарыхый маалыматтар. // Кыргыздар. Б., 1991.— Т. II.

18.Ì Œàíîâ C áèò.Қàçàқ=қàóûì û. (Òàðèõòû Œæ íå ýòíîãðàô èÿëûŒøîëó). À., 1995.

19. Ögel Bahaeeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1988.

20. Пищулина К. А., К. М. Байпаков. Ақ орданың, моғолстанның, әбілқайыр хандығының,ноғай ордасының мемлекеттік-әкімшілік құрылысы. // Қазақстан тарихы. Алматы, 1998.- Т. II.

21. Сейдімбек Ақселеу. Қазақ әлемі, А., 1997.

22. Ситняковский Н. Ф. Фергана аймагынын чыгыш бөлүгүндө жашаган айрым кыргыз урууларынын тизмеси. //Изв. туркестанск отд. РГС.—Т., 1900.—Т. II.Вып. 1,2.

23. Үсөйүн Ажы. Кыргыз Санжырасы. // Кыргыздар. Бишкек, 1991.— Т. II.

[22] Үсөйүн Ажы. Кыргыз Санжырасы. // Кыргыздар. Бишкек, 1991.— Т. II.— 73—б.

[23] Абрамзон С. М. Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.- Бишкек, 1999.- 644-б.

[24] Пищулина К. А., К. М. Байпаков. Ақ орданың, моғолстанның, әбілқайыр хандығының, ноғай ордасының мемлекеттік-әкімшілік құрылысы. // Қазақстан тарихы. А., 1998.- Т. II.- 195-б.